

Tamás Ildikó

A NYELVHASONLÍTÁS ELŐ- ÉS TUDOMÁNYTÖRTÉNETE

Az idén év elején került a parlament elé az a négypárti javaslat, amely szorgalmazza a Rokon Népek Napjának felvételét az állami ünnepek sorába. Az előterjesztés komoly vitát váltott ki, ahogyan ez várható is volt. A nyelvrokonság kérdése máig felkorbácsolja az érzelmeket. Az elérhetetlennek látszó konszenzus (talán) a témába vágó lényegi ismeretek hiányával magyarázható. A tényeken alapuló tudás sajnos csak ritkán tekinthető e viták vezérfonalának, annál gyakrabban kerülnek elő soha nem bizonyított állítások, városi legendák. A 2011-ben megjelent *Kőrösi Csoma Sándor és a népek önazonossága* c. kötetben Gulya János tanulmánya szintén arra hívja fel a figyelmet, hogy a felületes informálódás végzetes félreértésekhez vezet (GULYA 2011, 209–215.). Számára is megdöbbentő, hogy egy soha nem igazolt állítás, miszerint a finnugor nyelvcsalád megrajzolása osztrák megrendelésre történt ideológiai támadás a magyarság ellen, máig újra és újra felbukkan még tudományosnak vélt/szánt diskurzusokban is. Ez a történet vitathatatlanul létezik a köztudatban, ám elsősorban folklórjelenségként kutatható, hiszen eredője ismeretlen, változatokban él, és megannyi talány lengi körül. A „*hivatalos*” tudományt rossz színben feltüntető elméleteket érdemes fenntartásokkal fogadni, és alaposan körbejárni a nyelvrokonság körül csoportosuló kérdéseket. Mivel a nyelvek (és ezzel együtt a népek) rokonságának kérdése megelőzi a nyelvtudomány vagy a néprajz kialakulását, majd e tudományok keretében is sokféleképpen feldolgozott tárgyként jelenik meg, történeti áttekintésem nem csak tudománytörténeti, annál jóval tágabb, kognitív keret. (A nyelvek közötti kapcsolatok tudományos alapú tisztázásának igénye már az ókorban felmerült, és egyes indiai gondolkodók máig érvényes megállapításokat tettek a nyelvek természetével kapcsolatban már a Kr.e. 4. században. A történeti és összehasonlító nyelvészet elméleti alapvetései és módszerei azonban csak a 19. században kezdtek kibontakozni.)

A magyarság nyelvrokonság keresését érdemes összevetni más népek hasonló törekvéseivel. Nyelvrokonságunk keresésében – hol kisebb, hol nagyobb fáziskéséssel – de ugyanazok az irányzatok sejlenek fel, amelyek az egész kontinensre kiterjedően meghatározták a kérdésről való gondolkodást. A különböző nyelvek közötti kapcsolatok kimutatását célzó vállalkozásokban, illetve a nyelvrokonság bonyolult történeti szálainak kibogozásában nemcsak a tudományos igényű megnyilvánulásokra kell rámutatnunk. Fontos figyelembe vennünk azokat a hatalmi versengéseket is, amelyek e törekvések ideológiai háttérét szolgáltatták.

A humanizmus, a reneszánsz és a reformáció nyomán és hatására Európa-szer-
te lángolt – Bovillus szavait (1533) kölcsönözve – „*a különböző népek között
a saját nyelvük elsőbbsége körüli vetélkedés*” (idézi HEGEDŰS 1998, 289.). Ebben
a kontextusban a lényegi kérdés az volt, hogy „*melyik nyelv áll közelebb a felté-
telezett ősnyelvhez*” (HEGEDŰS 1998, 289.), amely nem más, mint a Biblia nyelve.
A korabeli vélekedések szerint csak a héber lehetett a „*lingua sancta*”, és a roko-
nítás célkitűzése ennek szellemében fogalmazódott meg. A sémi nyelvrokonítás
nálunk is tartotta magát egészen a 18. század végéig, bár a látókör fokozatos ki-
szélesedésével. Erről ír Simonyi Zsigmond *A magyar irodalom története* bevezető-
jében: „*A XVII. és XVIII. században találkozunk a magyar nyelvhasonlítás
kezdeteivel. Ez eleinte abban az európaszerzte divott hibás irányban indult,
mely minden nyelvet a szentírás nyelvéből, a héberből származtatott, a nyel-
veknek különböző voltát pedig a bábeli torony építésétől keletzte. A XVI. és
XVII. század nyelvtanírói mindig a magyar nyelvnek keleti voltát s a héberrel
való rokonságát emlegetik. A legszélő végletekig vitte ezt az elméletet Otro-
kocsi Főris Ferenc, Origines Hungaricae cím munkájában (1693). Még a nagy
Révai sem tudott a héber rokonság gondolatától szabadulni, s ez annyira
megrontotta sok tudósunknak nyelvészeti módszerét, hogy nemcsak a ma-
gyarhéber szövegyezetésekben, hanem a szöveftésben egyáltalán a legkalan-
dosabb »délbábos« nyelvészkedést művelték.*” (SIMONYI 1913, 4.) Kalmár György
1770-ben már felveti a héber mellett a káld, arab, perzsa, szkíta és török nyelvek
irányába mutató kapcsolatok lehetőségét is. A 19. század elején, szintén tőlünk
nyugatra született és erőre kapott új áramlat hatására a szanszkrit nyelvvel való
kapcsolatot nyomozták mindenfelé. A szanszkrit tanulmányozásából nőtte ki
magát fokozatosan az indogermán, illetve az indoeurópai nyelvtudomány.

A magyarság történeti tudatának évszázadokon keresztül fontos alapköve
volt a hun-magyar kapcsolat. Ez, természetesen, a nyelvhasonlítás kérdés-
körében is központi szerepet kapott. A hun-szkíta-magyar azonositást a 18. szá-
zadban olyan nevek „*fémjelzik*” mint Bél Mátyás és Pray György (HEGEDŰS 1998,
386.). A nyelvrokonásra vonatkozó hun elmélet tovább él a 19. században is, és
meglepő módon néhány magyar szerző mellett (mint Révai Miklós, Szombathy
Ignác) inkább külföni – főként német – szerzők munkáiban (J. Chr. von Engel,
J.A. Fessler, A. de Gerando, Selig Cassel).

A 18. század közepétől a sémi és hun nyelvrokonítás mellett begyűrűzik
a magyar értelmiség köreibe egy harmadik áramlat is, nevezetesen, hogy a ma-
gyar egyik nyelvnek sem leszármazottja, maga is egy őnyelv. A társtalanul, a
nyelvi szigetként létező magyar nyelvről nyilatkozik jóval később még Kazinczy
is: „*A mi nyelvünk, anya, leány 's ismert rokon nélkül, úgy áll a' több Nyel-
vek között, mint a' Phoenix az és maradainak számában*” (HEGEDŰS 1998,
386.). A „*nyelvi társtalanság*” elméletéhez nagyban hozzájárult – a többek

között magyarul is tudó – angol John Bowring, aki 1830-ban kiadott művében azt állítja, hogy a magyar nyelv születését olyan korai időszakra kell helyezni, amikor a többi európai nyelv még nem is létezett (HEGEDŰS 1998, 387). Az ősnyelv-elmélet egyik legismertebb magyar hirdetője Horváth István (1784–1846), aki olyan szöveghasonlításokkal próbál nyomatékot adni tanainak mint: Boszporusz ~ 'vas-poros', Herkules ~ 'harkályos' és Karthago ~ 'kardhágó' (BERECZKI 2010, 37). A magyar ősnyelv-elmélet – az előzőekben említett elméletekkel karöltve – nemcsak a 19. századot élte túl, még a 20. század folyamán is felbukkan, immár elszigetelt próbálkozásokként.

Néhány szóban meg kell emlékezni a pártus-eredet gondolatáról is. Akárcsak a korábbi elméletek esetében, itt is külföldi forrás gyanítható. Th. Bibliander 1548-ban a szkítiai parthusokkal, azaz a perzsákkal hozza összefüggésbe a magyar nyelvet (HEGEDŰS 1998, 387). Az olasz J. B. Podesta és a lengyel Fr. Meninski a perzsa mellett az arab, a török és a görög nyelvekkel hozza kapcsolatba nyelvünket.

A mai magyar köztudatban elég bizonytalanul értelmezett turáni kérdéskör Zsirai Miklós szerint Max Müller nevéhez kapcsolható (HEGEDŰS 1998, 388.). Valójában Chr. Cr. J. Bunsen már a 19. század közepén a turáni nyelvek közé rendeli azokat a nyelveket, amelyek a sémi és az árja nyelvcsaládokon kívül esnek. Bevallása szerint elméletét Gyarmathi Sámuel *Affinitas*-ára alapozza. Érdemes megjegyezni, hogy míg a finnugor nyelvrokonsággal szemben a turáni jelzőt sokan – főként manapság – egyértelműen pozitív jelentéstartományban helyezik el, a valóság az, hogy Max Müller és kortársai a turáni nyelveket a nomádsághoz kapcsolták meglehetősen negatív konnotációval: az ún. magasabb rendű „*politikai nyelvek*” ellenlbasaként (HEGEDŰS 1998, 389). Ami a 19. századi magyar közvéleményt illeti, nem fogadták feltűnő elragadtatással a turáni elméletet. Hunfalvy Pál kételkedésének ad hangot, Csengeri Antal és mások pedig meglehetősen közömbösséggel fogadják (HEGEDŰS 1998, 394.). A teljes képhez az is hozzátartozik, hogy az idők során változott a turáni jelző jelentéstartománya. És igaz ez a korábban felsorolt egyéb jelzők és áramlatok igencsak elmosódó határvonalaira is. Domokos Péter a *Szkitiától Lappóniáig* c. művében plasztikusan rámutat a „*fekete és fehér*” típusú elkülönítések lehetetlen voltára. A már említett Bél Mátyásnak, híres polihistorunknak „*szíve Szkitia felé, az esze Lappónia irányába húzott*”, Garay János pedig „*költőként Szkitia pártján állt*”, de elfogadta a finnugor rokonságot is Gyarmathy meggyőző tudományos érvelése nyomán (BERECZKI 2010, 36.). Arany János Barna Ferdinánd tanulmányának bírálólatában pedig kijelenti: „*fölötte sok beszéd fordítatik az altaji (sic!) (= finnugor) hasonlító nyelvtudomány szükséges voltának bizonyítására, mit irodalmunkban nem tudom, hogy valaki tagadna többé*” (idézi DOMOKOS 1998, 124.). A tudománytörténetben és a köztudatban egyaránt török–ugor háború néven híressé

vált tudományos „*párbaj*” egyik főszereplője, Vámbéry Ármin maga is elismerte a magyar nyelv finnugor eredetét. A vita – néhány személyes érzelmi indíttatású kilengéstől eltekintve – nem is az eredetről, hanem egyes részletkérdésekről, etimológiákról szólt. „*Ki a magyar és finnugor nyelvek közötti viszonyt némi figyelemre mutatja, meg fog győződni, hogy a török-tatár nyelvekkel rokonság csak második fokú, és hogy a magyar első fokon csak a finnugor nyelvekkel, mégpedig a vogul nyelvvel áll, legközelebbi kapcsolatban*” – írja (VÁMBÉRI 1870, 114.). Tulajdonképpen a törökségi és a finnugor nyelvek közötti viszonyrendszer sem volt még tisztázott akkoriban.

A finnugor nyelvcsalád felfedezése több mint 300 évre nyúlik vissza és a hamburgi Martin Vogel (1634–1675) nevéhez kapcsolható, aki 35 finn és magyar szót hasonlított össze, amelyek közül 23 ma is helytálló. A későbbiekben a német filozófus, G. W. Leibnitz játszott fontos szerepet a diszciplína alakulásában. A 18. században F. J. von Strahlenberg kutatott finnugor és altaji népek kötött 13 éven keresztül és a magyart a finn, a vogul, a mordvin, a cseremis, a zürjén, a votják, az osztják, az észtek és a lív nyelvekkel vonta egy családba. Magyar részről Gyarmathy Sámuel és Sajnovits János nevét kell elsőként említenünk. Utóbbi nyelvészeti képesítés nélkül gyűjtött a lappok körében. Főműve, a *Demontsratio. Idioma Ungarorum et Lapporum idem esse* (Koppenhága, 1770) ennek ellenére több fontos és értékelhető tudományos meglátást tartalmaz (zárójelben megjegyzendő, hogy a hun nyelvet is bevonta a magyarral rokon nyelvek körébe). Gyarmathy 1799-ben latinul megjelent *Affinitas*-a viszont nemcsak saját korában volt figyelemre méltó tudományos mű (ennek ellenére mintegy 200 évet várattott magára a mű magyar nyelvű kiadása!). A következő fontos állomás Budencz József *Magyar–ugor szótára*, amely a 19. századi – többek között finn és svéd kutatók közreműködésével folyó – hatalmas anyaggyűjtés eredménye. Reguly Antal – „*észak Körösi Csomája*” – a legtöbb finnugor nép körében gyűjtött, legjelentősebb azonban a manysi anyaga, amelynek tudományos feldolgozását (részben korai halála miatt) a későbbi nemzedékek végezték el. Ezeknek az alapos gyűjtő utaknak köszönhetően vált lehetővé a különböző nyelvek részletes leírása, és ezzel párhuzamosan egyre pontosabb összehasonlító módszerek kidolgozására nyílt lehetőség. A száraz tudománytörténet részletekbe menő ismertetése helyett a továbbiakban néhány – a finnugrisztikával kapcsolatban elterjedt – tévhitet vennék górcső alá. (BERECZKI 2010, 33–35.)

Az egyik ilyen elmélet arról szól, hogy a finnugor rokonságot az osztrákok erőszakolták ránk a magyar öntudat megalázásának nem titkolt céljával, a hun-magyar rokonságtudat tudományos alternatívájaként. Ez az elgondolás több szempontból is kiigazításra szorul. Simonyi Zsigmond Martin Vogelét idézve egy-

¹ A mű teljes címe: *Affinitas linguae Hungaricae cum linguis Fennicae originis grammaticae demonstrata* (Göttingen, 1799)

értelművé teszi, hogy a hun és a finn kapcsolatok a korabeli nézetek szerint nem álltak oppozícióban egymással, éppen ellenkezőleg, egy családba fonódtak: *„Mivel emlékeztem, hogy a magyarok hajdan Scythiából költöztek Pannóniába s hogy a hunnokat H és F hangcserével, amely nem ritkaság, másképp finneknek is nevezhették (Hunnos potuisse alias ex H et F permutatione non insolente dici Finnos) ... és minthogy Marcellinus (Hist. 31. könyvében) a hunnokról ugyanazt beszéli, amit Tacitus a finnekről, elkezdtem gondolkodni, nincs-e talán valami rokonság a finn és a magyar nyelv között. A szavakban aztán nagy rokonságot találtam, de még sokkal nagyobbat, mikor Molnár Albert magyar nyelvtanában s a finn szentírásban figyelmesebben vizsgáltam mind a két nyelvnek hangsajátságait, a névszók ragozását és nemeit s végre a beszédnek szerkezeteit. És így szerencsésen fölfedeztem, amit előttem tudtomra senki se vett észre, hogy a magyar s a finn nyelvet egymással nagy rokonság köti össze.”* (SIMONYI 1913, 5.) A másik félreértés a finnugor rokonság nézetének kívülről történő „erőszakos” bevezetésére vonatkozik. A legelső és igazán jelentős belső kezdeményezések e témában hazai körökből indulnak, jelentős osztrák ellenállás közepette! A reformkorban Bugát Pál akadémikus szorgalmazza először finn tanszék felállítását a pesti egyetemen. Az osztrák kormányt képviselő Helytartósági Tanács azonban a kérelmet elutasítja, így csak a kiegyezés után létesülhetett finnugor tanszék Eötvös József minisztersége idején. (BERECZKI 2010, 44.)

Hasonló elmélet, csupán másik főszereplővel, amely a szovjet elnyomás esz-közeként mutatja be a finnugrisztikát. A valóságban azonban az, hogy a Szovjetunióban a marrizmus égisse alatt meglehetősen szűk mederben folyhatott a tudományos gondolkodás évtizedeken át, márpedig Marr tagadta a nyelvek rokonságát. A legismertebb szovjet finnugor nyelvész, D. V. Bubrihot a halálba üldözték ebben az időszakban, csak mert elköteleződött a finnugrisztikának. Magyarországon, a Kádár-korszakban felére csökkentették a magyar szakosok finnugor tematikájú óráinak számát. Ezek az intézkedések nincsenek összhangban a finnugor elmélet erőszakos terjesztésének képzetével. (BERECZKI 2010, 44.)

Bármilyen meglepő, a finnugor nyelvrokonság felkarolását nem az osztrák vagy orosz elnyomás időszakaiban szorgalmazták leginkább. Tulajdonképpen a 20. század során egyedül a Horthy-korszakról mondható el, hogy a finnugor rokonságot népszerűsítette és támogatta (BERECZKI 2010, 44.). 1930-ban, Finn- és Észtországbán tett tanulmányútja során Klebelsberg gróf szervezte meg a Finnugor Kutatás Magyar Nemzeti Bizottságát, a Rokon Népek Napját pedig állami rendezvényként ünnepelték. A magyar-ellenesség aligha merülhetett fel ebben a törekvésben. Az, hogy akadémiai és egyetemi kutatók körében nemigen akad olyan, aki cáfolná a magyar nyelv finnugor kötődését, nem lehet, hogy egyszerűen annak köszönhető, hogy az alaposan felépített és bizonyított tételek tudományos cáfolatát még senkinek sem sikerült létrehozni?

Sokan azzal is érvelnek, hogy Hunfalvy és más jeles finnugristák nem voltak magyarok, így csak idegen „bérencek” lehettek. Hunfalvyt valóban Hunsdorfernek hívták eredetileg, azt azonban kevesen tudják róla, hogy az 1849-es debreceni trónfosztó országgyűlés egyik jegyzője volt, a fegyverletétel után pedig bujdosnia kellett (BERECZKI 2010, 44). Budencz német származású volt, és Ausztriával szemben kifejezetten ellenséges érzelmek fűtötték.

Bár a finnugor nyelvrokonság külföldi eredetű, mint láthattuk igaz ez a többi, nyelvünkkel kapcsolatban napvilágot látott elméletre is, ezen az alapon aligha utasíthatjuk el. A finnugor kapcsolatokat elvető, „antielméleteket” gyártó szerzők motivációjában ott rejlik az alacsonyrendűnek tételezett rokonság elutasítása. Ez természetesen a finnugor népekkel kapcsolatos tájékozatlanságról tanúskodik, azonban van egy ennél sokkal súlyosabb probléma: a kettős mérce. Mivel csak a finnugor rokonság képe van megterhelve ellenséges ideológiákkal, a dicső múlt elvárása kiiktatódik azokban az esetekben, amikor nyitott szívvel és tárt karokkal fogadják a magyarokkal, mundákkal, pápuákkal és tupi-karibokkal való rokonítási próbálkozásokat.² A hun, az etruszk és a sumer nyelv mára eltűnt, beszélőik feloldódtak a népek tengerében, az első két nyelvről kutatható forrásoknak is híján vagyunk. A finnugorok azonban ma is itt vannak, nyelvüket és kultúrájukat éltetik és felnéznek ránk, magyarokra. Valóban gyengék lennének? Vagy tehetségtelenek? A finneknek volt bátorságuk szembeszállni 1939-ben a hatalmas és jól felszerelt szovjet seregekkel. Finnország mára európai és világviszonylatban a világsők közé nőtte ki magát az anyagi jólét és a kultúra területén egyaránt (BERECZKI 2010, 45.). Az észtek még rövidebb idő alatt zárkóztak fel, és húztak el az európai mezőny jó részétől. Míg nálunk Kodályról is szégyenletesen kevés szó esik, és alig vannak énekórák az iskolákban, az észtek dalos ünnepei az egész világ számára példaértékűek. De nézzünk néhány távolabbi finnugor népet.

A cseremiszek, azaz marik régtől fogva messze földön híres lovas íjászok voltak. Ennek egyfajta 21. századi lenyomatáról számol be Csáji László Koppány készülő monográfiájában egy mari család házával és udvarával történt találkozására kapcsán: *„egy kis faluban... egy díszesen kifestett kapura lettem figyelmes. A kapun két visszacsapó íjas, süveges lovas harcos szerepelt szépen kidolgozva, odabent az udvaron pedig a köcsögfán agyagedények száradtak a pity-pangoktól sárgálló fű felett. Megálltunk, kiáltottunk, de senki sem nyitott ajtót. A szomszédok elmesélték, hogy a kapu mögött egy mari család lakik, akik most nincsenek itthon, mert újversenyen szerepelnek a gyerekeik.”*³

² „Meg kell mondani: rejtély, hogy egyes régebbi és jelenlegi nyelveredet-kutatóinknak miért tetszik jobban a munda, maori, pápua, tupi-karib stb. nyelvrokonság, mint – mondjuk – a finn. Nincs és nem is lehet ésszerű magyarázat, hacsak nem számolunk valami sajátos mélypszichológiai tényezővel.” (Hegedűs 1998, 398.)

³ Csáji László Koppány szóbeli közlése alapján.

1911-ben P. A. Szorokin, a kommunizmus elől később az USA-ba emigráló világhírű komi szociológus nyilvánosságra hozta azokat az azóta sokat idézett kutatási eredményeket, amely szerint az akkori cári Oroszországban – tehát az 1900 körüli években – a németek és a zsidók után a komik között volt a legmagasabb az írni-olvasni tudás aránya az egész oroszországi lakosságon belül. A komik az oroszok és az északi, illetve keleti népek közötti kelet–nyugati kereskedelemben hagyományosan már a későközépkortól sikerrel vettek részt; így lett a komi az északi vidékek közlekedő-nyelve, egyfajta lingua franca.

A hantik és a mansyik hosszú évszázadokra állították meg az orosz térhódítást, sőt nemegyszer komoly ellentámadásba mentek át (pl. Aszika fejedelem vezetésével 1455-ben). Azt is illik tudni róluk, hogy 1933-ban, a legsötétebb sztálinista rémuralom időszakában a Kazim-folyó völgyében élő hantik megelégteltek, hogy a kommunizmus nevében bentlakásos iskolákba kényszerítik gyermekeiket. Ezért – és más kényszerintézkedések miatt is – ellenállást szerveztek a szovjet rezsim ellen, ami a csinovnyikok vérlázító viselkedése miatt fegyveres felkeléssé vált. Ezzel a Szovjetunió egyik népe, a hantik 1933–34-es harca volt az első, a kommunista hatalom megszilárdulása után, amely egy hatalmas területen függetlenséget és szabadságot követelt magának, és ezt fegyverrel ki is nyilvánította. Nyenyecek és mansyik is csatlakoztak hozzájuk. A rémuralom elleni népfelkelés során kikiáltották a Kazimi Köztársaságot. A hatalmas szovjet hadsereg nem bírta könnyen a szabadságharcukat vívó kazimi hantikkal: a gyalogság nem tudott a sűrű tajgán utánuk menni; ezért aztán a légielő avatkozott be: szőnyegbombázással több hanti falut a földdel tettek egyenlővé, egész falvakat irtottak ki.

Jeles írónk, Juhász Ferenc szerint a hantik és mansyik hősnékei a világirodalom legszebb epikus költeményei közé tartoznak: bennük a lírai képgazdagság és a modernség olyan mélységei tárulnak fel, amelyet a nagyvilág csupán a nyelvi akadályok miatt nem fedezett még fel. *„Az osztják hősnékek, nem hiszem, hogy nagyon ismertek lennének a világban. Mégis hatalmas szépségünk, költészeti, mitológiai, emberi, természeti nagyságuk és költői modernségük oly megrendítő, hogy bátran a világ legszebb versei közé sorolhatjuk őket”* (idézi DOMOKOS 1998, 210.).

Ezek csak felvillanásnyi képek abból a gazdag múltból és kultúrából, ami a finnugor népeket jellemzi, akik nem valami szánalomra méltó ősközösségi létben megragadva tengették életüket, mint ahogy azt – a valóságtól elrugaszkodottan és daczból – láttatni próbálják bizonyos szerzők a 19. századtól napjainkig.

IRODALOM

- BERECZKI 2010 = BERECZKI Gábor: Tévtanok, rögeszmék a magyar őstörténet kutatásában. In: Honti László (főszerk.): *A nyelvrokonságról. Az török, sumer és egyéb áfium ellen való orvosság*. Budapest: TINTA Könyvkiadó. 2010, 33–48.
- DE SMIT 2010 = DE SMIT, Merjin: A nyelvekről és eredetükről. In: Honti László (főszerk.): *A nyelvrokonságról. Az török, sumer és egyéb áfium ellen való orvosság*. Budapest: TINTA Könyvkiadó. 2010, 329–346.
- DOMOKOS 1998 = DOMOKOS Péter: *Szkitiától Lappóniáig. A nyelvrokonság és az őstörténet kérdéskörének visszhangja irodalmunkban*. 2. (átdolgozott kiadás). Budapest: Universitas Kiadó. 1998.
- GULYA 2011 = GULYA János: „Gauss és a magyar őstörténet”. In: Gazda József – Peti Botond – Szabó Etelka (szerk.): *Kőrösi Csoma Sándor és a népek önazonossága*. Sepsiszentgyörgy. 2011, 209–215.
- HEGEDŰS 1998 = HEGEDŰS József: Rendhagyó magyar nyelvhasználat-történet I-II. *Magyar Nyelv* XCIV. évf. 1998/3 283–292. és 1998/4., 385–398.
www.c3.hu/~magyarnyelv/98-3/hegedusrendh.pdf és
www.c3.hu/~magyarnyelv/98-4/hegedus.pdf
- HONTI 2010 = HONTI László: A történeti-összehasonító nyelvtudományról dióhéjban. In: Honti László (főszerk.): *A nyelvrokonságról. Az török, sumer és egyéb áfium ellen való orvosság*. Budapest: TINTA Könyvkiadó. 2010, 15–32.
- SANTERI 2010 = SANTERI, Junttila: Áltudomány és nemzeti őstörténet. In: Honti László (főszerk.): *A nyelvrokonságról. Az török, sumer és egyéb áfium ellen való orvosság*. Budapest: TINTA Könyvkiadó. 2010, 279–302.
- SIMONYI 1913 = SIMONYI Zsigmond: A magyar nyelv eredete és története. In: Ferenczi Zoltán (szerk.): *A magyar irodalom története*. Budapest, Athaeneum. 1913, 1–18.
- VÁMBÉRI = VÁMBÉRI Ármin: Magyar és török-tatár szövegvezérek. *Nyelvtudományi Közlemények* 8, 109–189.

A kiállítás megnyitón